

dit tanulmánya – is hűen tükrözi a sorozat eddigi törekvéseit és további elképzeléseit. A *Matri-cula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701* az 1635-ben alapított intézmény korai történetének egyik legfontosabb dokumentuma. Mivel az egyetem 17–19. századi iratai az Országos Levéltárban 1956 novemberében pusztító tűzvész áldozatai lettek, az esztergomi Érseki Levéltárban, illetve a budapesti Hittudományi Akadémia könyvtárában őrzött anyakönyvek az egyedüli eredeti források, melyek az universitas 17. századi szervezetéről, tanáraitól, hallgatóiról és nevezetesebb eseményeiről évenkénti bontásban, latin nyelven tudósítanak. Zsoldos Attila bevezető tanulmánya – a forrásközlés szempontjainak bemutatása mellett – az anyakönyv adataiból kihámozható tanulságok rövid, ám sok szempontú elemzésére is vállalkozik. Mindig hangsúlyozva: a következtetlenül vezetett, a társadalmi helyzetet, a nemzetiséget stb. hol föl-tüntető, hol elhagyó anyakönyvből csak bizonytalan következtetéseket vonhatunk le a tanárok és a diákok származására, összetételére vonatkozóan.

A kutató-olvasók a tájékozódást könnyítő áttekintő táblázatokat találhatnak a kötetben. Ugyancsak az érdeklődők segítségére szolgál a névmutató is, melyre annál is inkább szükség van ez esetben, mivel az eredeti formájában közölt anyakönyvekben az egyes tanévekben keresztnevek szerinti ábécé-rendben sorolták fel a hallgatókat.

A Zsoldos Attila szerkesztette kiadvány méltó folytatása a sorozatban Bíró Judit munkája: a *Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952*. (A *Fejezetek az ELTE történetéből* sorozatban már megjelent egy, a magántanársággal kapcsolatos kötet; Dénes Iván Zoltán: *Székfű Gyula magántanári képzésének ügye 1914–1916* címmel.)

Bíró Judit az eredeti források és a könyvszerzői anyagok imponáló ismeretében és biztos kezelésével rendkívül alapos, a legszigorúbb szakmai kívánalmaknak is megfelelő, az igencsak szűk téma ellenére izgalmas, gyakran kifejezetten olvasmányos, nyelvezetében, stílusában, szemléletében kiforrott és eredeti tanulmányt írt. (Nem feledhetjük, hogy néha éppen a szakmai igényeknek leginkább eleget tévő könyvek – kikezdetlenségük ellenére – a legolvashatatlabbak.)

Bíró Judit szerencsésen egyesíti az egymástól sokszor elválo két tulajdonságot: a történelmi hitelességet és az írni-tudást. A gyakran esszészerű, de terjedelmes jegyzetapparátussal igazolt tanulmány az 1848 és az 1952 között fennálló magántanári intézmény történetét „meséli el” a budapesti tudományegyetemen. A magántanárok az

egyetem szervezetén kívül álló, tehát nem főállású, ám az egyetemen tanítási joggal (venia legendi) rendelkező személyek voltak, akik a korabeli hierarchiában a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli egyetemi tanárok és az egyetemi segéd-erők között helyezkedtek el. Fokozatuk körülbelül a mai docensének felelt meg.

Bíró Judit a magántanárookra vonatkozó szabályozások részletes és kimerítő leírása után szemléletesen és igen meggyőzően mutatja be, hogy a magántanárok Eötvös megfogalmazta „ideáltipikus” szerepe – egyetemen kívüliségükből adódó függetlenségük komoly konkurrenciát jelent(het)ett volna az állami alkalmazásban álló nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanároknak – hogyan torzult el a „professzionális” tanárok kiszolgáltatásig. Egészen odáig, hogy a magántanárok már semmiféle versenyhelyzetbe nem kényszeríthették a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli tanárokat, hanem csak azok mindenkorai utánpótlását biztosították.

A tanulmány elismerése mellett fenntartásaimat is szeretném jelezni. Úgy gondolom, életszerűbb lett volna a tanulmány, ha Teleki Pál, Győrffy István s még néhány, később hírneves tudós magántanári képesítésén kívül más példákat is föl-sorolt volna. A két világháború között képesített magántanárok többségének szakmai megbízhatóságát, sőt kiválóságát ismerve, túlzottnak tűnik az a megállapítás, miszerint a magántanárok kiválasztásában elsődlegesen politikai szempontok játszottak szerepet. Természetesen ezek is szerepet játszottak, ám sokkal kevésbé, mint például 1948-tól. Úgy érzem, Bíró Judit az eötvösi magántanári koncepció feltétel nélküli elfogadásával elutasít minden későbbi szabályozást, s néha indokolatlanul negatív képet fest a magántanári intézményről, a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli tanárok arisztokratikusságáról és merevségéről, az egyetemi autonómiáról.

A lényegét semmiképpen nem érintő észrevételeimmel tiszta szívből ajánlhatom a téma iránt érdeklődő olvasóknak Bíró Judit értékes munkáját, akárcsak a kutatóknak Zsoldos Attila szakszerű bevezetőjével és pontos jegyzetekkel ellátott forrásközlését.

ÚJVÁRY GÁBOR

Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, 1985 [1990]. 536 p.

Már a témával foglalkozó alapos és úttörő jellegű tanulmányai óta (Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. 175–239.; az Országos Széchényi

nyi Könyvtár Évkönyve 1976–77. 379–415.) vártuk és reméltük a Fallenbüchl Zoltán kutatásai alapjául szolgáló források publikálását. Annál is inkább, mivel a szerző nevéhez fűződik a 18. századi középiskolai anyakönyvek valódi forrásértékének felismerése, s azok oktatás-, művelődés- és társadalomtörténeti elemzésének elvégzése. (Sajnálatos, hogy e munkákat Mészáros István 1981-es iskolaügy-történetében említés nélkül hagyta, Kosáry Domokos pedig kitűnő 18. századi művelődéstörténetében eredményeivel nem tudott mit kezdeni.) Jelen forráskiadás az első, töredékes próbálkozások után, amely arra vállalkozik, hogy az adott években rendelkezésünkre álló középiskolai anyakönyv adatokat – legalább egy szűrőívben – a maguk teljességében közreadja. (A kor oktatási viszonyaiból következően néhány főiskolai osztály tanulónévsora is helyet kapott a felmérésben.) A diákösszeírás forrásai az Országos Levéltár Misc. Fasc. 29. nr. 192. jelzetű csomójában találhatóak, amelyeket kiegészít a budapesti Kegyesitanítórendi Levéltárban fellelhető pesti piarista anyakönyv.

A Magyar Királyi Helytartótanács a fenyegető pestisveszély miatt rendelte el 1738 közepén az összes katolikus, református, evangélikus és görögkeleti iskola diákságának összeírását, azzal a nem titkolt céllal, hogy a szegény, kolduló diákok vándorlását az összeírás alapján megszüntessék, azaz kizárják őket a középfokú oktatásból. Az utókor számára nagyon fontos, hogy a válaszadó íveken fel kellett tüntetni nevük mellett rendi állásukat (nemzetiségüket), származásukat, azt, hogy melyik osztályba jártak, s azt is, hogy miből élnek. A kiadás szerkezete is a felmérés szempontjait követi, a katolikus iskolák (Brezsnóbánya, Buda, Eger, Gyöngyös, Győr, Kassa, Korpona, Lőcse, Máramarosziget, Nagyszombat, Nyitra, Pápa, Pozsony, Privigye, Rózsashegy, Sátoraljaújhely, Sopron, Pozsony-Szentgyörgy, Ungvár, Vác, Veszprém, Pest, Pozsony–Jezsuita gimn.) után az evangélikus iskolák (Besztercebánya, Eperjes, Győr, Kassa, Késmárk, Körmöcbánya, Lőcse, Modor, Osgyán, Pozsony, Sopron, Trencsén, Pozsony líceum 1741.), majd a református iskolák (Cegléd, Győr, Kassa, Kecskemét, Miskolc, Nagykőrös, Pápa, Rimaszombat) következnek.

A rövid, de ismeretekben gazdag bevezető-tanulmány eligazítja az olvasót a gyakorlati okok miatt korántsem az egész országra kiterjedő felméréssel kapcsolatban, s számos érdekességre hívja fel a figyelmet. A diákösszeírás jól mutatja a Ratio Educationis előtti oktatási viszonyokat, s összehasonlítva a II. József-kori fennmaradt ösztöndíj-táblázatokkal, a változások jellege és iránya jól lát-

ható. Az iskolázásra és az oktatásban való részvétellel irányuló valóban általánosnak mondható társadalmi igénynek – a jobbágyoktól a főnemese-
kig – a 18. században az iskolákat fenntartó katolikus szerzetesrendek s a protestáns városi közösségek megpróbáltak megfelelni. E feladat teljesítésében az alapítványi rendszer volt segítségükre, amelynek kamataiból gazdálkodtak a katolikus iskolafenntartók (így például Szelepcsényi György esztergomi érsek 90 000 forintot adott a szakolcai jezsuita gimnázium javára stb.), míg a protestáns iskolákat inkább az egyházkerületi, városi segítség éllette.

Az összeírás komoly mértékű társadalmi mobilitást és „tudásszomjat” tükröz, a nemesek – még ha túlréprezentáltak is – a tanulóifjúságnak alig több mint 1/3-át teszik ki, s a polgárok fiai 1/4–1/5-öd részt foglalnak el. A bizonytalan anyagi helyzetű tanulni vágyókat a szerzetesrendek és a városok példás módon segítették, a segélyezették száma elérte az összes tanuló 1/4-ed részét, s egyúttal elűrték, hogy a legszegényebbek adománygyűjtésből tartsák fenn magukat. A felvilágosult abszolutizmus reformjai éppen ezt a réteget érintették a legkedvezőtlenebbül. A tandíj és ösztöndíjrendszer, a szerzetesrendek működésének, oktatási tevékenységének akadályozása – az oktatási színvonal emelkedése mellett – a század végére a tanulók létszámát, főleg a katolikus népesség kárára, érezhetően visszavetette. A középfokú oktatás kezd a vagyontalan rétegek számára egyre elérhetetlenebbé válni. A bevezető tanulmányban további értékes megfigyelések olvashatóak a 18. századi iskolaszervezetről, a diákok életkoráról, nemzeti- és társadalmi összetételéről, öntudatukról és az egyes iskolák vonzáskörzetéről.

Köszönet illeti az Országos Széchényi Könyvtárat, hogy vállalkozott a diákösszeírás megjelenítésére, még ha, az impresszumból ítélve, némiképpen el is húzódtott a kiadás. A Nemzeti Könyvtár szerencsésen ráébredt arra, hogy a világ más könyvtáraihoz hasonlóan, a nemzeti kultúra és művelődés dokumentumainak közzétételében is el kell foglalnia az öt megillető helyet. Mégis, az utóbbi évtizedek kis számú, s inkább politikátörténeti tárgyú forráskiadásaira gondolva, a szerző bevezető megállapítását csak megerősíteni tudjuk: „a mutatók, de szubjektív tanulmányoknak ma még mindig nagyobb a becse, mint az áldozatos gyűjtőmunkát igénylő forrásközléseknek és forrásfeldolgozásoknak. . .”

VESZPRÉMY LÁSZLÓ